

Главни уредник
Зоран Хамовић

Уређивачки одбор
Борис Беговић
Смиља Марјановић Душанић (*уредница*)
Војин Недељковић
Војислав Павловић
Александар Палавестра
Даница Поповић
Александар З. Савић

Ликовни уредник
Светлана Волиц

Објављивање ове публикације подржало је
Министарство културе Републике Србије

© Clio, 2023. Сва права за издање на српском језику задржана.
Ова публикација, у целини или деловима, не сме се умножавати,
прештамповати, похрањивати у меморију компјутера или на било који начин
преносити – електронски, механички, фотокопирањем, снимањем или на
други начин – нити може на било који начин или било којим средствима бити
дистрибуирана без одобрења издавача.

Марко Поповић
Мирослав Тимотијевић
Милан Ристовић

Историја приватног живота у Срба

од средњег века
до савременог доба

друго издање

Београд, 2023

Садржај

<i>Смиља Марјановић Душанић</i> Нови погледи на концепте приватности у Срба	11
--	----

Средњовековна епоха *Марко Појовић*

Увод	19
Оквири свакодневице	22
На дворовима владара и властеле	22
Урбана резиденција – кућа у граду	33
Путујући владар	35
Структура и уређење дворског комплекса – јавно и приватно ...	37
Живот у средњовековном граду	45
Живот на селу	76
Становање у средњовековном домаћинству	80
Приватност у сеоском домаћинству	82
Живот у монашкој заједници	84
Пустињско монаштво	95
Породична свакодневица	101
За трpezом	108
Спознаја света	117
Средњовековни човек и природа	117

Живот у покрету – путовања	121
Путеви и како се путовало	123
Вештина ратовања и живот војника	130
Војска баштиника и пронијара	131
Најамничка војска	134
Логистичка подршка	137
Грађење и одбрана утврђења	138
Духовно војинство	139
Полазак у рат и повратак из ратних похода	140
Светковина између јавног и приватног	143
Одевање и кићење	148
Болести и лечење	154
Болести	155
Лекови и лекари	157
Чудесна исцељења	158
Болнице	160
Сусрет са смрћу	163

У освит новог доба
Мирослав Тимошијевић

Геополитички оквири приватног живота	173
Нови век	174
Срби у новом веку	176
Приватни живот у новом веку	182
Доминирајући и подређени менталитет	184
Срби у Османском царству	187
Срби у Хабзбуршкој, Аустроугарској монархији	188
Срби у Кнежевини, Краљевини Србији	191
Градска насеља у Османском царству	192
Градска насеља у Хабзбуршкој, Аустроугарској монархији	199
Градска насеља у Кнежевини, Краљевини Србији	202

Приватни живот појединца	207
Одевање, статус, идентитет	209
Украшавање	217
Модирање и кокетовање	221
Сексуалност	225
Пороци	230
Болест и лечење	235
Смрт и сахрана	242
Приватно сећање	248
Писање и преписивање	254
Приватна преписка	257
Дневници	261
Мемоари и аутобиографије	264
Сусрет с књигом	268
Читалачка публика	270
Приватни живот у породици	276
Породична заједница	279
Брак, склапање и развод	284
Супруг	288
Ауторитет и част	291
Слободно време мушкарца	294
Супруга	298
Слободно време жене	301
Увођење деце у средиште породице	304
Одрастање	306
Женска деца	309
Приватни простор	312
Сеоска кућа	315
Градска кућа	321
Унутрашњост грађанског дома	329
Удобност породичне приватности	332
Врт	341

Приватни живот у јавном простору	343
Гостопримство	345
Породична славља	349
Побратимство и пријатељство	353
Даривање	359
Излазак у јавност	362
Шетња и шпацир	364
Кафана и механа	368
Балови и игранке	374
Удружења и друштва	378
Теферичи, излети и одмори	379
Путовање	382

Од традиције ка модерности: 1878–1990.

Милан Ристић

Од конструкције до деконструкције приватности (и назад)	391
Време, простор, људи, питања	391
Оквири	396
У веку великих промена	402
Разноврсност појава	405
Покретачи и експериментатори	410
Извори	413
Унутрашњи оквири... ..	417
Брак и породица	417
Дуг пут ка промени родних односа	421
Полност и узгредне појаве о којима се у пристojним кућама не говори	431
Тело као табу	437
Нежељени плодови љубави, право на материнство и контрола рађања	444
Грађанска породица: пример и дисконтинуитет	453

<i>Јавни блуд и приватне потребе</i>	457
Дете између породице, нације, државе и партије	463
... и око њих	477
Приватност под скутом и будним оком државе (чиновници, официри, учитељи...)	477
Приватност на јавној сцени	489
Између вере и сумње	496
Одевање: разноликост порука	504
<i>Ал' се некад добро јело – или није?</i>	512
Простори сусретања приватног и јавног живота	527
Удобност и задовољство	529
На маргини модерности	537
Простори сусретања (салони, кафане, пијаце, читаонице...)	539
Постепеност и неравномерност ритма промена: село	544
У потрази за новим просторима	546
Криза становања као константа	550
Социјалистичка <i>инстинј</i> модернизација	556
Свет улази у кућу: медији и промене приватности	564
Забележити пролазност	564
Од штампе до електронских медија	567
Разорени оквири приватности: рат и приватност	578
Привременост на дуги рок: избеглиштво и изгубљена приватност	580
Пасивно бивствовање које ни по чему не личи на живот	587
Да њени грађани не умиру... пре природног рока	599
Здравље, болести, смрт	599
Смрт између приватног и јавног	608

Одабрана библиографија	617
Средњовековна епоха	617
Извори	617
У освит новог доба	620
Извори	620
Литература	623
Од традиције ка модерности: 1878–1990	630
Избор из литературе	630

Нови погледи на концепте приватности у Срба

Прилика да после двадесет година редефинишемо наша сазнања и пређени пут у истраживањима спроведеним у оквиру научног пројекта Историја приватног живота у Срба представља велико задовољство како издавачу, уредницима, тако у највећој мери и свим учесницима на овом пројекту. Одлука да се поново сусретнемо са овом темом значи истовремено суочавање како са резултатима који су у међувремену постигнути, тако, још у већој мери, са изазовом сагледавања концепата приватности у светлу великих промена које су се одиграле на глобалном плану у последње две деценије. Стога је потребно размотрити постигнуто и одредити правце нових синтеза.

Током последње деценије 20. века у српској историографији јавила се потреба да се појмови „приватног“ и „јавног“ истражују као историјске категорије. Током неколико година сазрео и уобличио се заједнички пројекат који је, уз помоћ ветерана струке и укључивање великог броја младих истраживача, покренула и изнела у ширем смислу схваћена једна генерација српских историчара. Пројекат је био замишљен као отворен систем, како и приличи првим корацима, са израженом надом да ће се убрзо нашим књигама дописивати нова поглавља. С друге стране, од самих почетака имали смо у виду неопходност подршке истраживањима кроз реализацију пратећих изложби, било да је реч о локалним темама оствареним или планираним у оквирима више појединачних, мањих изложби, или о систематском приказу.

У условима који нису били наклоњени пространим истраживањима нових тема, где уложени напори превазилазе тренутне резултате, те самим тим не погодују општој атмосфери лагодног реци-

клирања познатог, преобликованог у какав помодан клише, аутори *Историје приватног живота у Срба од средњега века до наших дана* били су, сви одреда, спремни на критику постигнутог. Данас нам се чини да можемо да сагледамо неке од слабости понуђеног и да пружимо читаоцима нови поглед на тему, остајући уверени да ће предложени концепт на најбољи начин премостити проблеме које је постављала композиција дела као мозаика састављеног од више разнородних прилога.

У релативно сведеном приступу проблему којим се настојала избећи почетна разуђеност тема, поставило се питање разграничења нечега што се на први поглед чини недељивим. Ако се нестанак српске средњовековне државе у формалном смислу поставио као јасна граница која дели (или спаја) прва два дела књиге, остали су проблеми везани за сагледавање временских процеса у којима се „пад“ постепено одвијао, као и дугог трајања неизмењених оквира свакодневице. Подела на период новог века у односу на савремено доба, сасвим формално повучена у време око Берлинског конгреса, природно се не може на тај начин односити не само на истраживање процеса који доје приватни живот појединца већ ни на различите политичке, друштвене и културне прилике у којима су живели делови српског народа, усвајајући нека од мерила укуса и мода већинске средине којој су *volens-nolens* припадали. С друге стране, смене културних модела у чијим се оквирима одвијао живот појединца, праћене процесима губљења и поновног налажења континуитета и неопходне везе с традицијом, започети и прекинути модернизацијски процеси, дуго трајање српских сеоба, да наведемо само неке од бројних феномена који прате модерна времена, постављају проблеме сажимања грађе, која од почетка новог века постаје све бројнија и све разуђенија. Посебност динамике промена у доба комунистичке и посткомунистичке владавине, настанак тзв. згуснутог историјског времена чије, све бројније, парадоксално и непозданије слике стижу до историчара посредством нових медија, постепена превласт истих тих медија у (пре)обликовању свакодневице, уочавање процеса чији историјски крај није досегнут, захтевали су посебне оквири истраживања најновијег доба.

Приказ друге половине 20. века по себи је веома деликатан задатак. Највећи део читалачке публике читаће ову књигу готово са искључивим интересовањем за то како је представљена стварност и многострукост живота после Другог светског рата. Време које почиње победом југословенских комуниста предвођених војном силом

Црвене армије и наметањем нових оквира који су изменили живот појединца, од колективизованог села, хоризонталног и вертикалног померања становништва, до страдања, али и делимичног утапања припадника некадашњег грађанског друштва у нову комунистичку елиту, а завршава се ратовима за југословенско наслеђе и недовршеним процесом стварања све бројнијих држава на некадашњем југословенском простору, ваљало би да буде тема посебне књиге.

Покушај да се разуме у коликој је мери политичка лојалност, односно тактика пристајања и ћутања којом је Брозова држава куповала и награђивала појединца, одређивала не само стандард већ и неке од основних људских слобода, вероватно је осуђен на оштру критику дела данашњег српског друштва, навиклог на старе и новостечене повластице и самим тим, на дубоко афирмативан однос према времену после Информбироа. Управо у овом делу књиге, у знатно већој мери него у претходним поглављима, поставило се питање како приступити огромној и сасвим разуђеној грађи. Из много разлога, од којих није најмање важна чињеница да готово свако од нас, из породичног искуства, носи успомене на једно исто време које су дијаметрално различите. За једне, послератне године доје сећања на живот испуњен страхом и бедом, на изневеравање основних начела моралног понашања, потказивања и јавно организована одрицања од најближих сродника, на покушаје да се сачувају старе вредности породичног живота тајним обележавањем забрањених празника с тако типичним сликама ношења бадњака скривеног под капутом, прављења славског колача од једног јајета и строго конспиративног крштавања деце. За друге, на послератну изградњу једног бољег и праведнијег света и ентузијазам победника који су одређивали правила новог времена предвођеног партијом.

Корумпирање интелектуалне и културне елите која је ваљала да послужи као рекламни излог дисидентских слобода у Титовом рају, донело је и неке важне помаке у културном животу, отварање ка Западу и новим идејама времена које су неминовно донеле промене културног миљеа за појединца, барем оног који је живео у престоници. Продор нових медија, пре свега филма, телевизије и нових музичких таласа изменио је оквире у којима се до тада смештала слика идеалног живота, приближавајући га популарној слици америчког сна. Део српског друштва поздравео је, као што и данас велича, краткотрајну владавину „либерала“, спреман да превиди, или можда и равнодушан на дубоко стаљинистичку позадину забрана и „спаљивања“ у култури које је над српском интелектуалном јавношћу

спроводио део „либералног“ руководства јасно демонстрирајући своју непоколебљиву догматску и анационалну природу. Бројна су сведочанства о „другом добу“ самоуправног раја, у којем затворени систем партије прелази у савез свих нас, ћутање је и даље злато, границе су отворене, традиција је програмски изгубљена, нерад загарантован и добро плаћен, док страни кредити омогућавају да се повластице повећаног стандарда преливају преко елите на „обичног“ човека. Одлазак вође из наших живота за једне је значио почетак краја времена сигурности и ма колико лажног али ипак некаквог јединства које је за многе породице гарантовало опстанак, док су други, били они црвени, зелени или црни, осамдесетих, предвиђајући пад Берлинског зида, правили јасне контуре будућих, етнички и конфесионално чистих „националних“ држава. Тако је историја поново, на гротескан начин, ушла у наше домове, посебно у оне у којима никада није боравила.

И опет, пред истраживача се поставља питање оцртавања континуитета двоструких, паралелних слика. С правом се може рећи да иста парадигма важи за све епохе. Распадање старих, познатих образаца односа међу људима који одређују живот породице и појединца, насилно брисање идентитета, или његова замена „профитабилнијим“, јаз између прошлости и времена садашњег, упоредно опстајање противречних процеса, живот у условима рата и окупације, чине се појаве које се ендемски враћају у преломним временима. Међутим, наши захтеви за изнијансиранијим, сложенијим представама паралелних слика повећавају се што смо ближе добу чији смо сведоци. Примера ради, генерација која је била млада осамдесетих, без обзира на то да ли је била свесна да живи на крају једног доба, носи сасвим различита сећања на тзв. „култна места“, мерила вредности, однос према Западу, музику коју слуша, на крају, на оквиру свакодневице у којима једни пристају да формално буду чланови умируће партије да би себи обезбедили посао и стан, док други одлазе ван земље или пристају да остану на друштвеним маргинама. Такво стање јасно се да видети читањем неких у различитим контекстима објављених сећања на осамдесете.

Време ратова за југословенско наслеђе донело је растакање познатих оквира приватног живота, распада породица у свеопштем хаосу у којем приватни живот сваког човека бива у свим битним елементима одређен јавном сценом. Процеси дезинтеграције праћени су насилним брисањем југословенског идентитета, крвавим сеобама, процватом ратног профитерства, стварањем нових елита

и криминализацијом друштва. Такође, преживљавањем једног дела комунистичке елите под стегом национал-партијске државе, а другог њеног дела под окриљем различитих западних програма и организација, које су штитиле „остатке слободе“ уз помоћ повлашћених „изабраника“, најчешће наследника бивших комунистичких руководилаца. Недовршеност процеса започетих деведесетих година чини тешко изводљивом студију која се темељи на провереним чињеницама, „грешно“ уверена, у ово, постпостмодерно време, да је историји остало нешто мало права да претендује на проверивост чињеница.

Ово су тек нека од питања с којима се сусреће покушај синтетичког погледа, када жели, као што је сада случај, да види даље и да ширим потезима обухвати низ разуђених прилога. Сва тројица писаца књиге била су у прилици да размишљају о сличним концептуалним проблемима. Почевши од изучавања приватности као простора становања, до приватности као области „последњег уточишта“ појединца од јавности обликоване историјским временом. У оба гранична случаја, она се драматично мењала. Анализа тих континуитета и дисконтинуитета зависи најпре од места појединца на социјалној лествици, односно од његове припадности повлашћеним слојевима или, напротив, маргинама друштва. За ауторе *Историје* поставило се питање методолошког приступа анализи положаја човека у односу на државу и њену присилу, у односу на цркву, на снагу процеса великих размера попут исламизације, модернизације, урбанизације; човека суоченог са ерозијом традиционалних друштава и религија, с ратовима, сеобама, вековним несигурним преживљавањем, губитком дома и породице, као и с приликама и искушењима освајања слобода, друштвеног уздизања кроз образовање или богаћење. Многе од сродних појава сагледали су на теоријским основама класичне друштвене и културне историје.

Двадесет година колико нас дели од почетка овог пројекта обележио је одлазак неких колега и пријатеља, између осталог, двојице аутора *Историје* – Марка Поповића и Мирослава Тимотијевића. Протекло време увек представља својеврстан изазов изреченим ставовима, отвара неминовно недоумице унутар једне намерно изабране отворене, готово дијалогске форме. Њена отвореност условљена је и самом темом, пре свега чињеницом да је ово дело и даље не само пионирски, већ и релативно усамљен покушај да се савремена наука суочи са појмовима приватног и свакодневног као новим интерпретативним пољима. У основи, свако истраживање тако магловитих простора као што је приватност, сатканих од немерљивих елемената

зависних од индивидуалне психологије, жеља, страхова, осећања лепоте или модерности, мноштва појава које, незаписане и препуштене заборава, измичу оку аналитичара, представља изазов погледа с друге стране огледала. За писца ових редова, историчара средњег века, сваки помен огледала буди низ асоцијација и значења који сежу у дубоку прошлост, у трајност сагледавања односа човека и његове обрнуте слике, понекад идеалне, понекад грејовске. Непрекидним изазовом ова варљива слика надживљава епохе и привременост нашег постојања. Јасно је колико тога није ни дотакнуто, а камоли истражено. Стога је тешко и несигурно упуштати се у процене постигнутог. Нека то буде привилегија наших читалаца.

У Београду, 2023.

Смиља Марјановић Душанић

I

*Средњовековна
ејоха*

У проучавању и тумачењу историјске стварности српске средњовековне свакодневице истраживач се суочава са мноштвом ограничавајућих чинилаца. Ту би, на првом месту, требало истаћи малобројност изворне историјске грађе што је, када су у питању балканска подручја, пре свега последица честих ратних разарања током протеклих столећа. С друге стране, значајну препреку у покушају стварања целовите слике представља и мали број сачуваних предмета, драгоцених за реконструкцију живота минулих епоха. То сиромаштво сведочанстава материјалне културе посебно долази до изражаја при поређењу српског наслеђа с водећим средиштима и богатим срединама Западне Европе и Византије. При том треба имати у виду и неке особене одлике српских развојних токова. То су, на првом месту, хронолошки оквири. Ранија раздобља средњег века, која претходе стварању државе Немањића крајем 12. века, са становишта наше теме готово да су непозната. То би значило да се средњовековна свакодневица у српским земљама може разматрати на узорку не већем од три столећа. Ипак, стварни хронолошки оквири појединих појава нешто су шири. Последица вишевековног живљења Срба под османском влашћу је одржавање патријархалног друштва као носиоца фолклорног менталитета и ретроградне културе. Захваљујући томе остали су очувани многи садржаји, као и обичаји из минулих времена, све до 19. века, па чак и до нашег доба. Посебно важан чинилац који треба имати у виду приликом разматрања наше теме је позни развој урбаних агломерација у српским земљама средњег века. Приватност и њено испољавање били су непосредни израз развоја индивидуализма, који је праве подстицаје црпао из начина живо-

та, привређивања и мишљења својствених градским срединама. У поређењу са Европом, урбани амбијенти образују се у Србији веома касно, тек током 14. века. Ти процеси су били у пуном замаху када су нагло прекинути успостављањем османске власти средином 15. века. Градска привреда и култура, мада се јављају као позна појава, нису биле стране средњовековним Србима. Оне су биле саставни део њиховог искуства захваљујући јаким везама с приморским градовима, од којих су неки дуго били под влашћу српских владара.

Постојање урбаних садржаја исказује се као значајан и веома сложен чинилац за разумевање природе српске свакодневице у средњем веку, посебно у односу на прихватање различитих утицаја. То долази до пуног изражаја ако се има у виду специфичан геополитички положај српских земаља између Византије и западног света. Током досадашњих истраживања јасно је уочено да је, упркос начелној припадности византијском цивилизацијском кругу, српска средина била веома отворена према западним утицајима, који су превасходно стизали из градова Јадранског приморја, али и из Угарске. Ти симбиотички спојеви различитих обичаја и навика, стилова и форми, на посебно сложен начин су се испољавали у свакодневном животу и свему ономе што га је пратило.

Какви су, у целини посматрани, били приватни живот и свакодневица у средњовековној Србији? Као и у другим областима хришћанског света ове епохе, сферу приватног и јавног веома је тешко, а понекад и немогуће, јасно разграничити. Стога би приликом сваког разматрања требало поћи од давно исказаног мишљења Жоржа Дидија да се приватно и јавно у средњем веку морају сматрати релативним, односно условним категоријама. То је било и основно полазиште за наша разматрања. Свакодневица и испољавање приватности, у оквиру телесне, као и духовне егзистенције средњовековних Срба, изложене су у оквиру две основне, широко схваћене тематске целине. Једна од њих би се односила на *оквире свакодневице*, где би се форме приватног живота посматрале у амбијенту владарског и властеоског двора, затим у средњовековном граду, на селу и у манастиру. Ту се, кроз становање схваћено у ширем смислу речи, непосредно огледају потребе и навике једне средине, њени културни модели, као и досегнути цивилизацијски ниво. Као посебна тема ове целине издваја се свакодневни живот у породичној заједници са својим различитим манифестацијама. Друга целина оквирно би се могла назвати *свознаја свейта* – однос према природи, затим искораци из ужег окружења, било да су у питању пословна путовања, ходочашћа или војни

походи, као и светковине као својеврстан излазак из свакодневне рутине. У ширим оквирима ове целине могуће је размотрити и однос средњовековних Срба према неким суштинским егзистенцијалним питањима каква су однос према болести и схватање смрти.

Редови који следе представљају покушај да се, на основу ограничене расположиве грађе и често магловитих сазнања о појединим сегментима „обичног живота“, стекне бар приближна слика о свакодневици у српским земљама средњег века и да се, колико-толико прецизно, разлучи сфера приватног и јавног. Овај задатак утолико више обавезује када се имају у виду високи узорци који су, када је о нашој топици реч, постављени у савременој науци.

Оквири свакодневице

На дворовима владара и властеле

У покушају што бољег разумевања свакодневице и приватног аспекта живота владара и племства у његовом окружењу, знатижељни истраживач суочава се с тешко решивим проблемима. Историјска дипломатичка грађа и казивања савременика осветљавају, готово по правилу, превасходно јавно деловање владајућих слојева друштва. Свакодневица и живот који се одвијао у приватности остајали су засењени сведочанствима о ратним походима и вршењу владарских функција, као и сличним делањима властеоског staleжа. С друге стране, када су у питању владајући слојеви друштва, веома је тешко разлучити јавно од приватног, будући да владар делује у окружењу које је, по природи своје основне функције, испуњено ритуалима јавног обележја. Не инсистирајући на строгом раздвајању ових, у животу обичног човека јасно разграничених делова свакодневице, нашу пажњу усмерићемо ка владарском и властеоском боравишту, као простору где се, уз јавни, одвијао и приватни живот носилаца власти.

Средњовековни двор сложена је појава која се може посматрати из различитих углова. Пре свега, то је резиденција, место живљења и обављања владарских функција. У свом основном појму, кроз читав средњи век, то је дом или место становања. Дворови су не само куће владара већ и станишта велможа – властеле велике и мале – као и црквених прелата, а под тим појмом касније се подразумевају и куће обичних грађана. У својој основи, двор владара представља велику и

разгранату – условно речено – кућу, која као таква, уз породичну заједницу, мора да има бројно и разноврсно особље организовано према хијерархији и функцијама. Дворане – у првобитном, ширем смислу те речи – чинили су сви, од оних задужених за физичке послове и опслуживање породице господара, преко дужносника који су само симболично бринули о личности владара, до оних задужених за јавне функције власти, попут логотета надлежних за дворску канцеларију, заповедника и најамника дворске гарде, дворских судија и других.

Овом приликом нећемо посматрати двор као институцију одакле се управља државом, већ као место где обитава владар са својом породицом. У тами нашег незнања покушаћемо да осветлимо неке елементе дворске свакодневице и завиримо у приватност његових житеља. Веома оскудна грађа о овој теми, када су у питању српске земље средњег века, не погодује нашој знатижељи, али ипак допушта да наслутимо оквире просторних структура у којима живи владар, обласни велможа или властелин. У том смислу биће драгоцен и сазнања с подручја где постоји сачувана знатно обимнија грађа о животу средњовековног двора. Неке појаве уочене на европском Западу препознају се и у свакодневици српског владара. То је и разумљиво ако се има у виду да српске земље нису биле уско ограничене на оквире византијске цивилизације, већ су припадале ширем европском културном кругу. У том контексту ваља имати у виду и чињеницу да средњовековни владар не борави дуго на једном месту, у главној „престоничкој“ резиденцији, већ је добар део времена у покрету, нарочито у летњим месецима. На кретање и мењање места боравишта владара нагони природа његових функција. Он мора да обилази области у којима влада, суди, преговара и ратује. Битан чинилац су представљала и ходочашћа знаменитим манастирима, посебно задужбинама светих предака. Расутост личних владарских поседа са знатним ресурсима хране и потреба да се они равномерно троше били су, такође, један од мотива за честе сеобе двора. Стога је у нашим разматрањима битно да се издвоји главна резиденција од мноштва других дворова, више или мање опремљених за боравак владара, који се само повремено користе. Из боље очуване грађе, која се односи на босанско краљевство, поуздано се зна да је дворска канцеларија ишла за владаром, да је краљ судио на различитим местима, да су га страни посланици пратили на путу, али је значење главне резиденције остајало непромењено. Владарски престо није се померао, а круна краљевства „Србљем и Босни“, како нам извори изричито сведоче, чувала се у замку Бобовац.

Стално или главно владарско боравиште пре више столећа имало је значење „столног места“ или, савременим језиком говорећи, престонице, па је уобичајено да се оно тражи или замишља у оквирима урбаних структура. Међутим, наше је наслеђе у том смислу унеколико осодено. У време образовања државе Немањића и касније, током 13. века, средиште српског владара није се налазило у оквиру некаквог урбаног средишта или града Раса већ на више места, у различитим дворовима истоимене области. Једнак модел владарског боравишта и својеврсне „престонице“ биће поновљен и касније, после 1282. године, када се српско државно средиште сели на југ, у област Косова, где ће опстати све до смрти последњег Немањића 1371. године. Феномен урбане престонице са сталним владарским двором, веома близак оновременој европској пракси, у српским земљама представљаће релативно позну појаву. Од средине 14. века, услед опште несигурности изазване унутрашњим сукобима и учесталим

Тврђава Рас – владарски рефугијум, замишљени изглед крајем 12. века

турским нападима, нагло су се почеле мењати навике претходних епоха. То се, поред осталог, одразило и на смањење броја владарских боравишта, уз тежњу ка образовању двора опасаног бедемима. Улазак комплекса владарске резиденције, као и племићких дворова, у оквиру бедема замка, или утврђења у ширем смислу те речи, те њихово везивање за једно одређено место, утицало је у знатној мери на изградњу српских утврђених градова и њихове сложеније просторне структуре.

На подручју српских земаља средњег века, као уосталом и на ширим европским просторима, двор као место и институција где борави владар с породицом, како у својој приватности тако и јавно, представља сложену појаву која се може посматрати из више углова. Приликом разматрања овог питања треба имати у виду и коренисте друштвено-економске промене, које се код нас прате током три столећа, од средине 12. до слома средњовековних државних творевина у другој половини 15. века, што је битно утицало на живот и свакодневицу, како владара тако и властеле. У смислу физичких структура, али и функционално, уочавају се различити типови резиденција који се развијају протоком времена. У том смислу, строге поделе и наметнуте типологије крију многе опасности, будући да неке старије форме истрајавају и у познијим раздобљима док се, с друге стране, зачеци одређених млађих појава уочавају знатно раније од раздобља када долазе до пуног изражаја. С тим сазнањем определили смо се да одређене функционално-типолошке поделе, како дворских комплекса у целини тако и њихових појединачних елемената, посматрамо у дијахроној равни. Као основне типове издвојили смо старији модел – који сачињава један или више неутврђених дворова у оквиру јединствене скупине, с рефугијалном тврђавом у близини, и млађи – који се манифестује као утврђена владарска резиденција у оквиру замка или утврђеног престоног града. Као посебну појаву треба издвојити повремена владарска боравишта у градским палатама или манастирима, као и привремена дворска коначишта, која је владар користио обилазећи земљу. Моделе владарског становања подражава и властела, нарочито истакнуте велможе и познији обласни господари, а у том погледу не би требало искључити ни високе црквене великодостојнике.

Комплекс неутврђеног двора представљао је доминантан тип владарског боравишта у ранијим раздобљима средњег века. Први забележени трагови те појаве у српским земљама односе се на владарско, односно великожупанско средиште, где су своје дворове имали

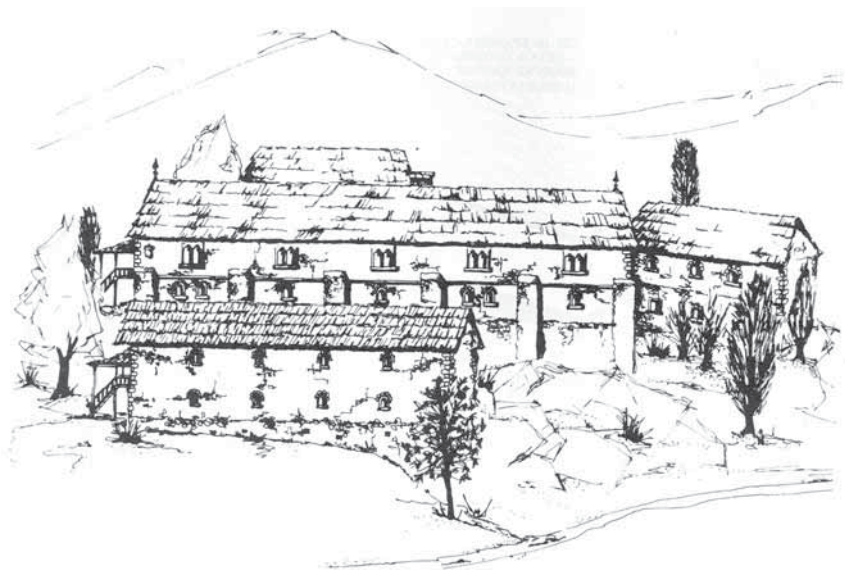
Комплекс владарских дворова
пored ишчезлог језера на Косову –
замишљени просторни размештај

Стефан Немања и његови наследници. Такав старији тип владарског боравишта, са више неутврђених резиденција, поновљен је током последњих деценија 13. века, када се српско државно средиште сели на југ. Ново владарско средиште налазило се на средокраћи пута између Призрена и Скопља, у питомом пределу с рибњацима и богатим ресурсима хране. Ту се, у околини данашњег Урошевца, уз сада ишчезло језеро, налазило неколико резиденцијалних комплекса, на међусобним растојањима не већим од два до три сата хода. На самој обали лежао је двор у Паунима. Крај овога двора било је и „архиепископово станиште“, двор или кућа у којој је одседао поглавар српске цркве приликом посета владару. Нешто даље ка северу, у питомом природном амбијенту и с погледом на језеро, налазили су се дворови у Породимљи и Штимљу, где је често боравио краљ Стефан Дечански. На острву усред језера, у Сврчину, постојао је дворски комплекс у којем се састао сабор, који је Стефана Душана прогласио за краља. Најпознатији у косовској скупини био је, изгледа, двор у Неродимљу, где се у часу смрти затекао краљ Милутин, а Стефан Дечански, тада лишен трона, једну деценију касније. У неродимском двору дуго је боравио и цар Урош, који је ту и умро крајем 1371. године.

Рашки модел, са више неутврђених владарских резиденција на релативно малим растојањима и рефугијалним тврђавама, понавља се нешто касније и на подручју горњег тока реке Босне, у широј околини Високог. Од средине 14. века владарско средиште локалних банова, а потом и краљева „Србљем и Босни“, налазило се у комплексу Краљеве Сутјеске, са замком у Бобовцу, као и дворовима у широј околини.

Неутврђени дворски комплекси опстају и у познијим временима, када су се главна владарска средишта већ увелико налазила у замковима или утврђеним градовима. Биле су то повремене резиденције у сликовитом природном окружењу које су, без сумње, у ретким раздобљима мира, пружале боље услове за свакодневни живот од оних у суморном и скученом простору опасаном бедемима. Једно од таквих боравишта био је омиљени двор деспота Ђурђа Бранковића у Некудиму. Путник из Бургундије, Бертрандон де ла Брокијер, забележио је 1433. године да „деспот Рације“ ту борави пошто се двор налази у добром крају, окружен „врло лепим шумарцима и рекама, погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима“.

Дворови великих жупана у Расу и првих краљева из куће Немањића могу се замислити као скупине дрвених кућа, ограђене палисадама или сличним дрвеним оградама. У овом раном раздобљу то су, по свему судећи, била скромна здања, која се нису битно разликовала од властеоских боравишта или већих сеоских газдинстава. Са узлетом државе убрзано се мењала и слика владарског боравишта. Резиденцијална здања у комплексу косовских дворова, највећим делом подигнута током владавине краља Милутина (1282–1321), очигледно су грађена знатно луксузније. Биле су то и даље дрвене грађевине, које су најбоље одговарале климатским условима у унутрашњости

Краљева Сутјеска – западни део дворског комплекса, замишљени изглед средином 15. века

Балкана, али солиднијих конструкција и богате дуборезне декорације. Ентеријере владарских резиденција украшавали су скупочени материјали. Према казивању Теодора Метохита (1299), „цео двор бљештао је од свилених и златом везених тканина“.

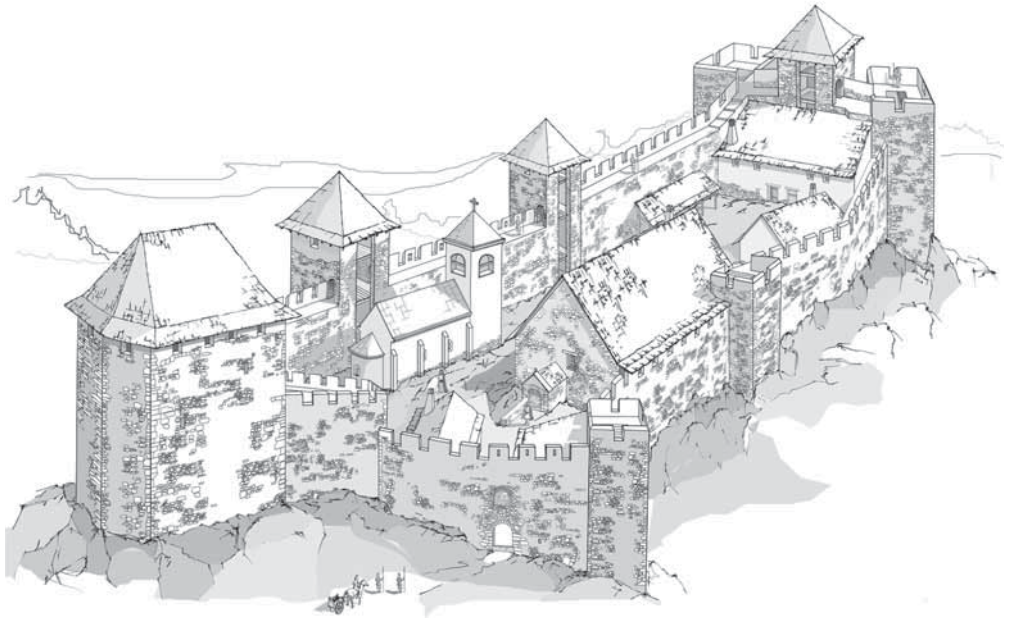
Унутрашњу структуру неутврђених владарских комплекса сачињавало је више кућа различитих намена, груписаних око централног дворишта. Осим зграда за становање владарске породице, затим велике дворане у којој се одвијао јавни живот двора, и других просторија сличне намене, у оквиру дворског комплекса налазиле су се куће за смештај људства које је опслуживало двор. Ту су биле и пратеће економске зграде – од кухиње, пекара за хлеб, складишта намирница, коњушница и другог, до штенара за смештај ловачких паса. Дворска здања у оквиру комплекса по потреби су дограђивана. Остало је забележено да је Стефан Немања, када му се родио најмлађи син Растко, наредио да се подигну „палате за његово пребивање“.

Драгоцене податке о двору у Паунима забележио је византијски цар и писац Јован Кантакузин, који је ту боравио 1342. године. Тако сазнајемо да је поменути двор био ограђен и да је имао капију кроз коју се улазило у двориште. Пред том капијом византијског цара су дочекали млађи племићи, а у дворишту старији достојанственици. Српски краљ је високог госта чекао испред прве међу зградама двора. Преговори који су уследили одвијали су се у једној или више дворана у комплексу владарске резиденције, што би се могло закључити из казивања о дочеку српског архиепископа и о већању, у којем су, поред краљице и византијских гостију, учествовала и 24 српска великодостојника. Гост српског краља, као што је то иначе био обичај у средњем веку, боравио је у посебном логору под шаторима, недалеко од двора у Паунима.

Појава више неутврђених владарских резиденција на једном подручју могла би да укаже на осећање релативне сигурности, нарочито у односу на могућа дејства спољног непријатеља. Међутим, безбедност владара зависила је и од унутрашњих немира. Стога је код таквог модела – резиденцијалног становања у више неутврђених дворова – било неопходно постојање владарског рефугијума, тврђаве или замка, као безбедног простора где се, у случају потребе, краљ могао склонити и похранити своју ризницу. У време првих Немањића то је била тврђава Рас, удаљена око три сата хода од дежевског владарског комплекса. Касније, житељима косовских дворова безбедност је пружала тврђава Петрич, удаљена непун сат хода од најближег владарског боравишта у Неродимљу, а од осталих нешто

више. На функцију ове тврђаве као владарског рефугијума јасно указује опис збивања која су пратила насилну смену на српском престолу у лето 1331. године. Побуњени млади краљ Душан изненада се с војском појавио пред неродимским двором, где му је боравио отац с породицом. У покушају да се спасе, Стефан Дечански, с делом верне властеле, бежи и склања се у оближњи Петрич. Након запоседања двора Душан креће с војском на ово утврђење, где успева да зароби оца. Није познато да ли су око Петрича вођене борбе или су се при појави војне силе младога краља браниоци одмах предали.

Замак као владарско, а и властеоско боравиште, или двор у оквирима бедема утврђеног града, представљао је у српским земљама, у односу на оновремену европску праксу, релативно позну појаву. Тек од друге половине 14. века главне владарске и властеоске резиденције смештају се у утврђене просторе, формирајући прототип урбане престонице. Наговештај ове трансформације и промена у организовању дворског комплекса уочавају се знатно раније. Ту би на првом месту требало поменути Звечан, стари византијски кастел са црквом Св. Ђорђа који је, по свему судећи, крајем 13. и у првим деценијама 14. века имао значење повремене владарске резиденције, да би касније постао властеоско обласно средиште. Функцију краљевског замка

Замак Маглич – замишљени изглед средином 14. века

могао је имати и Јелеч, који је био у релативној близини владарских боравишта у Расу. Изразит пример овога типа двора био би замак Маглич, подигнут у првим деценијама 14. века на брегу изнад Ибра, као утврђена резиденција архиепископа Данила II. У невеликом простору опасаном јаким бедемима и кулама, међу којима се посебно истиче снажна бранич-кула, налазили су се двоспратна палата са двораном, затим стамбена и помоћна економска здања, цистерна и мала црква Св. Ђорђа.

У измењеним геополитичким условима средином 14. века, као што је већ истакнуто, долази до битних промена у организацији владарског, а и властеоског боравишта у српским земљама. Двор се са слободних нефортификованих простора сели у оквиру бедема, структурално се претварајући у замак као модел главне владарске резиденције, блиске оновременој европској пракси. Био је то процес који је водио постепеном образовању урбане престонице, који ће до пуног изражаја доћи у деценијама пред коначно турско освајање.

Занимљив пример из тог прелазног раздобља је трансформација рефугијалне тврђаве Бобовац у владарски замак и државно, прецизније говорећи, регално средиште краља Босне. Крајем 14. и у првим деценијама 15. века у том утврђењу постепено се гради дворски комплекс, као посебно издвојена целина. На овом природно брањеном положају стајале су две „палате“ с цистерном и помоћним здањима. У горњој, мањој палати налазиле су се стамбене, личне одаје владарске породице. У другој, знатно већој грађевини, која је некада имала три или четири етажа, постојало је више просторија у којима су обитавали званичници у служби владара, као и велика дворана намењена јавним догађањима. У оквиру бедема замка, на прилазу владарским палатама, налазила се мала дворска капела која је имала и функцију гробне цркве босанских владара. Изградњом двора и његовим претварањем у главни краљевски замак, Бобовац постаје, у виђењима савременика, „столно место“ босанског краљевства. У односу на функцију владарске резиденције, где се дуже боравило, двор у Бобовцу био је веома мали. На то је можда утицао ограничен простор за подизање здања над неосвојивим литицама стена. Изгледа да је изванредним погодностима за одбрану које је пружао замак у Бобовцу била жртвована удобност његових житеља.

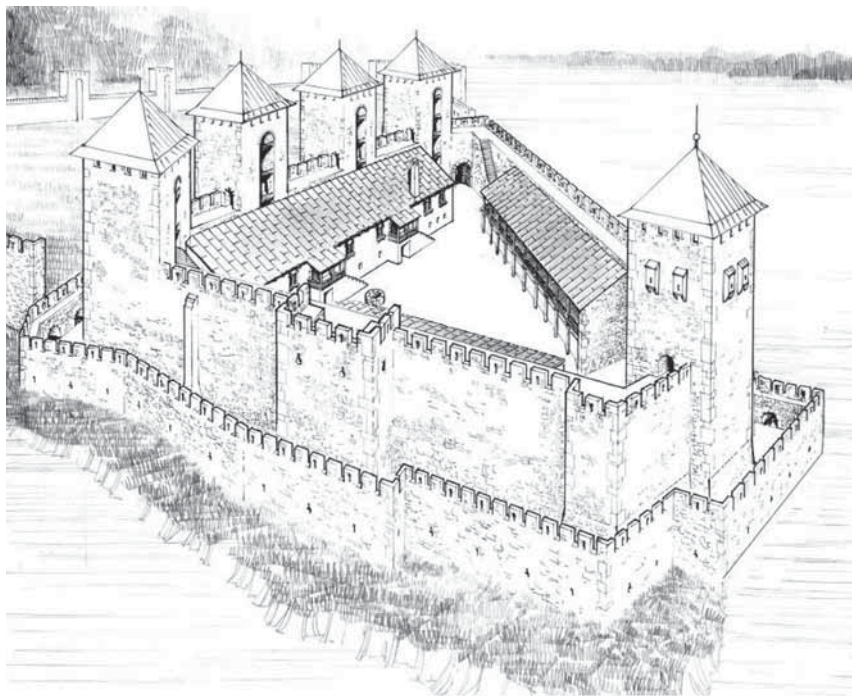
Улазак комплекса владарског боравишта, као и племићких дворова, у брањени простор фортификација, у Србији се јасно уочава на примерима Крушевца и Сталаћа. Нешто познији двор деспота Стефана у Београдском замку сигурно је најсложенији пример утвр-

Београдски замак – реконструкција изгледа око 1427, макета

ђене српске владарске резиденције. Дворски комплекс састојао се од две просторне целине. Предњи део замка, како су то показали резултати археолошких истраживања, заузимале су помоћне зграде двора. Иза тог простора, одвојен преградним бедемом и великом донжон кулом, налазио се стамбени део двора с капелом и зградама које су биле ослоњене на бедеме. Један савременик је забележио да су владарске зграде имале велике прозоре према Доњем граду и да су у замку постојала тајна врата кроз која се, у случају опасности, могло сићи ка лађама на реци. На стеновитој падини, нешто ниже, налазио се и други „спољни двор“ деспотов који је, судећи према положају, био свакако угоднији за становање од онога у замку.

Последње остварење у низу српских утврђених владарских бодравишта је резиденција деспота Ђурђа у Смедереву. Изграђена је за само две године (1428–1430), у виду добро утврђеног замка који је требало да замени изгубљени београдски двор. Обухватала је невелики простор такозваног Малог града смедеревског утврђења. Зграде двора, прислоњене уз бедеме, образовале су троугаоно двориште у чијем се средишту налазио бунар. Главна и сигурно најрепрезентативнија зграда, од које су остала сачувана четири прозора – бифоре у беду према Дунаву, имала је велику дворану на спрату са још једном просторијом коју је српски деспот, можда, користио као своју

Двор деспота Ђурђа у Смедеревском замку – замишљени изглед око 1450.

личну одају. Била је то, по свему судећи, *sala magna audientiae* која се помиње као место где су обављени преговори и потписан државни уговор с Млетачком републиком 1434. године. Стамбени део двора налазио се у пространој, каменом грађеној згради издужене правоугаоне основе, која је била прислоњена уз јужни бедем.

За разлику од владарских резиденција, којима су у новије време истраживачи посвећивали више пажње, властеоски дворови, некада знатно бројнији, остали су углавном слабо познати. У немирним временима која су претходила турским освајањима пример суверена следило је и племство, нарочито званичници који су управљали појединим областима државе. Тако и властеоски двор постепено прелази у брањене оквире бедема, у замкове који постају регионална управна средишта и део свеукупног одбрамбеног система. Овај процес, који се јасно уочава од средине 14. века, до пуног изражаја дошао је током првих деценија наредног столећа. Услед слабе истражености, тај процес се тешко може пратити у појединостима, посебно када су у питању физичке структуре властеоских боравишта. Остаци замкова који су препознати у Добруну, Липовцу, Петрусу и на више других

локалитета, тек чекају своје истраживаче. На основу нешто боље познатих примера с подручја босанског краљевства, попут замкова породице Косача у Благају, Соколу и Самобору у Подрињу, као и утврђене резиденције Павловића у Борачу, може се уочити да се боравишта високог племства по својим основним садржајима нису битно разликовала од утврђених владарских дворова.

Урбана резиденција – кућа у граду

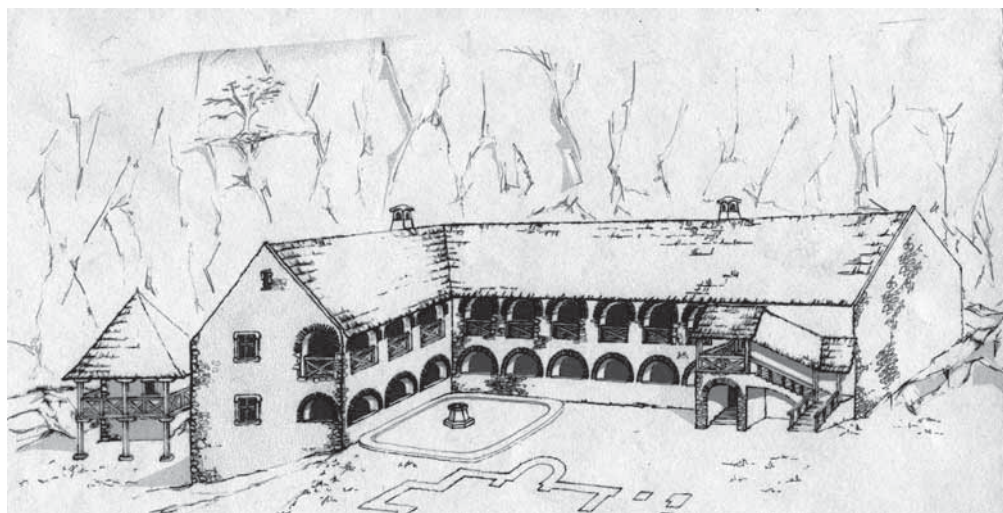
У раном раздобљу државе Немањића повремени боравак владара у урбаној средини није био уобичајен. У изразито руралном амбијенту српских земаља током 12. и већег дела 13. века за то нису постојали објективни услови. Међутим, са запоседањем приморских градова, а потом и византијских урбаних средишта на југу, постепено се мењају и ранији обичаји. Остало је забележено да је већ Стефан Немања имао свој двор у Котору. У запоседнутим византијским урбаним средиштима затечен је модел властеоског боравишта који је битно утицао на обликовање владарске резиденције у градској средини. Повремени боравци српских краљева током 14. века, у Призрену и нарочито у Скопљу, били су први наговештај образовања урбане престонице са дворским комплексима, сличним онима у земљама нашег окружења. Двор у градској средини морао је бити просторно знатно мањи од главних неутврђених резиденција. Била је то „палата“ с помоћним здањима и окућницом, односно ограђеним двориштем. У Скопљу се двор српског краља налазио у оквиру бедема акропоља. У Серу, двор цара Стефана Душана вероватно је био у неком затеченом византијском резиденцијалном здању, док је у Прилепу, непосредно по запоседању града 1334. године, изграђена нова резиденција за српског владара.

Процес урбанизације, који је у српским земљама дошао до пуног изражаја тек током друге половине 14. и у првим деценијама 15. века, утицао је на формирање новог начина становања у градском амбијенту. У том раздобљу, које је обележило снажно струјање културних утицаја с различитих страна, образује се тип урбаног станишта чији је највиши дOMET властеоска „палата“ или сложена вишепросторна кућа богатих грађана.

О организацији простора и изгледу градске властеоске куће (палате) на подручју српских земаља тешко је говорити само на основу преостале писане историјске грађе. Нешто поузданије податке

пружило је тек откриће добро очуваних остатака митрополитског двора у београдском Доњем граду. Ова пространа, могло би се рећи монументална палата, грађена крајем прве половине 15. века, налазила се у комплексу цркве Успења Богородице, катедралног храма средњовековног Београда. Грађевина је имала издужено централно крило ослоњено на стеновиту падину и истурено источно крило, под којим су се налазиле и подрумске просторије. Било је то спратно здање са зиданим засведеним тремом на предњој страни, кроз који се прилазило главном порталу на улазу у централни хол. Из ове просторије зидано степениште водило је ка одајама на спрату. Десно се ишло ка приземним помоћним просторијама, док је с леве стране портал, моделован у готичком стилу, наглашавао улаз у велику дворану. Ова пространа одаја, површине око 70 м², захватала је готово читаво приземље источног крила. Имала је под рађен у декоративном слогу опека, а у близини улаза, у зиду, налазила се фонтана украшена рељефним маскаронима, из којих је истицала вода. У посебном анексу постојала је велика зидана пећ, ложена из спољног атријумског дворишта, која је, поред дворане, грејала и једну од одаја на спрату.

У диспозицији простора, која се сагледава кроз очуване елементе основног плана, палата београдског митрополита сажима решења уобичајена за грађевине манастирских целина, али носи и битне одлике градских племићких резиденција европског Запада. Грађена

Митрополитски двор у Београду – замишљени изглед, средина 15. века